

Filozofski savjetnik

ČASOPIS ZA FILOZOFSKU PRAKSU · HRVATSKO UDRUŽENJE ZA FILOZOFSKU PRAKSU

SVEZAK Vol. I BROJ Br. I GODINA 2026 NAKLADNIK HUFP, Zagreb

PSIHOANALIZA · FILOZOFIJA · IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK

Viktor Tausk: psihoanaliza pred aparatom

Srdan Damjanović · Pravni fakultet za privredu i pravosuđe u Novom Sadu, Novi Sad

Primljeno: 23. 3. 2026 · Prihvaćeno: 6. 4. 2026

SAŽETAK

Rad polazi od ponovnog čitanja spisa Viktora Tauska kako bi se pokazalo da njihov značaj prevazilazi okvir istorije psihoanalize. Tauskovi uvidi o *aparatu za uticanje* tumače se u širem teorijskom horizontu koji povezuje psihoanalizu, altiserovsku teoriju ideoloških aparata i lakanovsku analizu fantazma, ali u konkretnijem kontekstu srpskog društva. U tom okviru aparat se ne razume samo kao tehnički ili institucionalni mehanizam, već kao struktura koja proizvodi subjektivnost, oblikuje želju, organizuje fantazme i generiše obrasce poslušnosti. Ratne traume, dezertstvo i „bekstvo u bolest“, koje su analizirali Tausk, Ferenci, Klajn, Šugar, Fanon i Lakan, nisu samo klinički fenomeni, već i simptomi delovanja šireg aparata moći. Državni aparati ne samo da proizvode psihičke poremećaje, već ih institucionalno recikliraju, reprodukujući postojeće odnose. Psihoanaliza se stoga javlja u procepu: kao deo aparata i kao subverzivni element. Analiza se proširuje na savremene političke i društvene procese, posebno na odnos između militarizacije, državnih institucija i proizvodnje subjekta u poluperifernim društvima. U tom smislu, povratak Tausku ne predstavlja samo istorijsku rekonstrukciju jednog zaboravljenog autora, već pokušaj razumevanja interpelacionog procesa u kojem se prepliću psihoanaliza, ideologija i politička ekonomija savremenog sveta.

KLJUČNE RIJEČI: Viktor Tausk, izabrana trauma, uticajni aparat, ratna neuroza, dezertstvo

I. *Uvod*

Viktor Tausk je nezaobilazan autor, kako u svetskom kontekstu, tako i u razvoju psihoanalize u jugoslovenskim zemljama.¹ Tauskov specifičan doprinos sagledavanju veze između psihoanalize i ideoloških aparata države pokušao sam da sagledam u kontekstu nastanka koncepta ratne traume (ratne psihoze, ratne neuroze, hysterije), shodno istraživanju mreže međusobnih uticaja koja postoji između radova Šandora Ferencija, Viktora Tauska, Huga Klajna, Mikloša Šugara, pa sve do Žaka Lakana i Vamika Volkana. Koncept traume, dobrim delom potiče iz pionirskih istraživanja psihoanalitičara koji su tokom Prvog svetskog rata bili mobilisani kao vojni lekari.² U tom okviru i uloga psihoanalitičara ostaje dvostruka: oni istovremeno učvršćuju aparat koji dovode u pitanje, reciklirajući traumu. S jedne strane njihov život i njihovo delo predstavlja autentični protest protiv kafkijanskog aparata, osnažen psihoanalitičkim i psihijatrijskim uvidima, a sa druge, oni deluju kao njegovi elementi. Sa treće strane, *izabrana trauma*, kako je svoj koncept formulisao Vamik Volkan, predstavlja način na koji društvene grupe ili religiozni ili državni aparat, prenose istorijske poraze i traume, formirajući identitet subjekta. Budući da nisu traumatizirane samo žrtve, nego i izvršitelji zločina, posebno su podsticajne misli Franca Fanona o traumama koloniziranih i kolonizatora. Na kraju, ratni veterani, markirani kao nosioci nasilja, nekim svojim akcijama delegitimišu, a na drugom učvršćuju režim koji ih je poslao u rat.

II. *Viktor Tausk i traumatičnost aparata*

U čuvenom psihijatrijskom izveštaju „O genezi 'aparata za uticanje' u shizofreniji”, koji je rano postao klasik psihoanalitičke literature, Tausk promišlja ključni koncept uticajnog aparata, koji postaje nezaobilazan u različitim delovima humanistike: od tumačenja Kafkinog dela, preko Altiserovog pojma interpelacije,³ sve do ideje tela bez organa kod Gatarija i Deleza.⁴ Reč je o najuticajnijem Tauskovom tekstu.

Uticajni aparat je halucinatorna mašina koju pacijenti doživljavaju kao spoljašnju silu koja upravlja njihovim mislima, osećanjima, telom – to je sprava koja izaziva ili oduzima misli, stvara

¹ Tekst je nastao na osnovu uvida u prevod sabranih psihoanalitičkih spisa Viktora Tauska s nemačkog jezika na hrvatski, uz studiju urednika i prevodioca Borislava Mikulića, a na osnovu autorskog tiposkripta iz juna 2025. Viktor Tausk, *Stadij aparata: Sabrani psihoanalitički spisi (1909–1919)*, priredio i preveo Borislav Mikulić (Zagreb: autorski tiposkript, 2025). Ovaj tekst predstavlja znatno razvijeniju i argumentativno potkrepljeniju verziju onoga što je ranije bilo moguće izneti u formi formalne recenzije.

² J. B. Frankel, "Ferenczi's Trauma Theory," *American Journal of Psychoanalysis* 58 (1998): 41–46.

³ Luj Altiser, *Ideologija i državni ideološki aparat* (Loznica: Karpos, 2009): 12.

⁴ Gilles Deleuze i Félix Guattari, *Anti-Edip* (Novi Sad: Izdavačka kuća Zorana Stojanovića, 1991): 164.

osećaje i menja percepcije. Aparat je fantazmatski konstrukt kojim subjekt objašnjava kontrolu nad vlastitim ja. Tausk se poziva na Frojdovo učenje. Aparati predstavljaju genitalije u snovima i fantazmima, kao što predstavljaju i projekciju tela u spoljašnjem svetu. Aparat u psihi subjekta poseduje različite razvojne stadijume, jedan se može uporediti sa „Kafkinim insektom” iz „Metamorfoza”, drugi pak potpuno odgovara aparatu za mučenje iz priče „U kažnjeničkoj koloniji”, koju je Tausk verovatno i poznao, kao i obimnije literarno zaleđe, od Čehova i klasika ruske književnosti, do priča Edgara Alana Poa. Tausk dovodi u vezu Frojdovo stanovište u vezu sa simptomom šizofrenije – gubitkom ja-granice. Kada subjekt gubi svest o vlastitoj individualnosti, čitanje misli od strane aparata predstavlja povratak na infantilni stadijum, kada je subjekt bio uveren da tu moć imaju roditelji, itd. Povremeno javljanje opšteg straha od prisluškivanja ima različite osnove, ali je ova komponenta psihike stalna. Pored toga što Tauskov aparat povezuje tehnologiju i fantaziju, aparat funkcioniše i kao metafora ideoloških aparata, kada mehanizmi države oblikuju unutrašnji život subjekta. Altiser u teoriji državnih aparata opisuje sličnu logiku na nivou društva. Ideološki aparati oblikuju delovanja subjekta. Dok je kod Tauska aparat psihotična projekcija, kod Altisera aparat je realna institucija koja proizvodi i održava ideološki poredak.⁵

Gotovo da je nemoguće potceniti značaj aparata za promenu filozofsko-istorijske paradigme, kao i njegov uticaj u popularnoj kulturi (od burleski do nadrealističkih fantazmagorija). Povezivanje aparata sa razvojem seksualnosti, kao i na teror aparata nad egom, u teorijskom smislu posebno je plodonosno. Nesumnjivo je da Tausk kombinuje svoje rane uvide u odnos između psihoanalize i filozofskih teorija saznanja sa kliničkim istraživanjima, a njegova centralna teza razrađuje se post festum: subjekt više nije u centru strukture niti primarni predmet posmatranja, nego je efekat interpelirajuće mašine.

Viktor Tausk je neposrednije uticao i na osnivača psihoanalize u Jugoslaviji, Nikolu Mikloša Šugara. U zagonetnom članku „Međunarodna vojna industrija” (1936),⁶ Šugar razrađuje Tauskovsku tezu o postojanju jedinstvene mašine sa obe strane fronta, koja barata svim pojavama. Veoma je moguće, premda se ne poziva direktno na Tauska, da Šugar oprezno i šifrovano unapređuje Tauskovu paradigmu aparata. Dok zaraćene strane ratuju i kontrapropaganda besni, a broj žrtava vrtoglavo raste, zaraćene strane intenzivno saradaju na konzervaciji postojećeg poretka i na

⁵S. Damjanović, "Altiserovska perspektiva: medijski aparat i nasilje," *Kritika* V, br. 2 (2024): 310–329; S. Damjanović, "Kafka i Altiser o interpelaciji aparatom – od sprave za mučenje do poligrafa," u *XXI međunarodni naučni skup 'Pravnički dani – Prof. dr Slavko Carić, Radovi* (2024): 139–151.

⁶Nikola Mikloš Šugar, *Zarazna omaška: Psihoanalitičke studije, članci i kritike 1925–1941*, ur. Borislav Mikulić i Srđan Damjanović (Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2024), 152–157.

proizvodnji naoružanja, piše Šugar. Ne samo da sukobljene strane imaju zajednički centar u Švajcarskoj, nego ta „krvava Internacionala” djeluje na osnovu zajedničkog plana, ne zadovoljavajući se samo kontrolom štampe i korumpiranjem političara. Međunarodna vojna industrija deluje unutar granica nacionalnih država tako što je te države obilato finansiraju. Teško je pretpostaviti da Šugar nije imao u vidu Tauskove spise, kao što je Tausk verovatno imao u vidu Ferencijeve spise.

Vojna industrija, kako je to formulirano posle Šugarove smrti, predstavlja jedinstveni aparat, opšti shizoidni sklop, koji se normalizuje posredstvom Edipa. Pretnja uništenjem organizuje život koji proizvodi upravo tu pretnju, a društvena proizvodnja je u svojoj suštini destruktivna. Edipov kompleks je posredujući zupčanik koji povezuje različite mašine u jedinstvenu celinu – počevši od Edipa, edipalnog zakona, pa do vojne industrije. Mašina nije tek usavršena alatka, nego proizvodni proces u kome predmet prolazi kroz niz aparata koji se međusobno nadopunjuju u proizvodnji viška vrednosti – ratne mašine manipulišu Edipom. Kao rezultat delovanja mašine su karakterna uobličjenja: dezerter i ratni neurotik. Njih opet deo aparata isporučuje drugom aparatu.

U tekstu „Dijagnostička razmatranja na temelju tzv. ratnih psihoza” (1916, tiposkript *Sabranih spisa*), Tausk razmatra fenomene povezane sa ratnom psihozom. Tausk brižljivo analizira složene kliničke materijale sa ratišta. Nailazi na problematične dijagnoze, još problematične istorije bolesti. Konfuzije nastaju usled jezičkih barijera i različitog socijalnog konteksta. Sam opisuje slučajeve neurastenije, paranoje i melankolije, naglašavajući njihovu složenu simptomatologiju. Pored toga što Tausk opreznije pristupa upotrebi termina *ratna psihoza*, Tauskov program vojne psihijatrije počiva na svođenju mehanizma simptoma na nesvesno, uz razumevanje infantilnosti, narcizma i seksualnosti.

U referatu „O psihologiji dezertera” iz 1917. (prema tiposkriptu *Sabranih spisa*), Tausk formuliše za tadašnje prilike veoma subverzivnu tezu. Dezertera ne vidi kao kukavicu ili izdajnika, nego kao simptom jedne konfliktne situacije. Šta se događa na nesvesnom planu kada vojnik odbije da se podredi vojnom aparatu? Tausk uočava kako većina dezertera ne pripada ratnim već pozadinskim jedinicama. Bekstvom dezerter sebe izlaže većoj patnji od one u vojnoj službi! Tausk različite kategorije dezertera podvodi pod zajedničke imenitelje, kao što su infantilizam i neprevladani Edipov kompleks. No, slični mehanizmi vladaju i ostalim vojnicima. Tauskovo iskustvo je i danas zanimljivo. Dezerteri potiču iz siromašnih slojeva, ne s prve linije fronta, nego iz pozadinskih jedinica. Većinom su ograničeni, emocionalno nezreli, infantilni i narcisoidni karakteri. Zašto su oni posebno izloženi, kada ugroženost njihovog života nije u prvom planu?

Tausk je svestan pionirskog karaktera svog istraživanja kao i protivrečnosti svoje pozicije. Kao svršeni jurist, Tausk je svestan anomalije: kazneni zakonik potiče iz 19. veka, kada je vojna služba bila plod ugovorne obaveze, a danas je vojna obaveza postala opšta. Kao vojni psihijatar Tausk izdaje procenu forenzičke uračunljivosti dezertera, a uočava da se u njihovom činu krije jedna „opšteljudska vrednost”. Dok javna percepcija u dezerterstvu vidi sebičluk, kukavičluk i izdaju zajednicu, Tausk demonstrira novu činjenicu. Iza dezerterstva kriju se psihološki obrasci i univerzalne ljudske slabosti. Dalje, nasuprot javnoj percipiji i zakonskom okviru, psihoanaliza tvrdi da namera može biti nesvesna, ali da zakon to ne priznaje.

Prema motivu, Tausk razlikuje osam kategorija dezertera: 1) Patološka stanja (epilepsija, histerija, amnezija), isključeni iz daljnje analize; 2) hronični begunci koji celi život beže od autoriteta – infantilna pobuna protiv oca; 3) strah od kazne, često povezan s traumatičnim odnosom prema strogom ocu; 4) percepcija fizičke nesposobnosti, jer slaboumni seljaci ne samo da ne shvataju svrhu vojske, nego preuveličavaju napore; 5) neurotičari i njihovi strahovi, prisilne radnje, povređena taština i infantilne reakcije; 6) čežnja za majkom; 7) politički motive (Tausk ih nije susretao); 8) ideološko odbijanje rata (verski fanatizam, paranoja). Svi slučajevi, bez obzira na specifičnu patologiju, pokazuju psihički infantilizam: nemogućnost odgode ili odustajanja od želja, nerazumijevanje tuđih interesa, nesposobnost funkcioniranja u okvirima načela stvarnosti umesto načela uživanja. Tamo gde vaspitanje zakaže, subjekt ostaje „većito dete”, infantilni narcis, artikulišući svoje želje u nesvesnom obliku. Na kraju, autor razlikuje *asocijalne* (dezertere) od *antisocijalnih* (ratnih profitera). Ratni profiteri su daleko opasniji od profitera, premda ih zakon ne tretira tako. Na kraju krajeva, i dezerteri i vojnici u jurišu, podstaknuti su suludim strahom, a ne svesnim idealima. Dakle, kada se dezerteri ili lihvari ne podrede u prvom trenutku aparatu, njihovo delovanje povratno biva njime artikulirano, reciklirano ili usmereno, premda su oni sami vođeni vlastitim svrhama i impulsima.

Tauskov rad na konceptu *uticajnog aparata*, zajedno sa njegovim istraživanjima ratnih psihoza i psihologije dezertera, pokazuje kako psihoanalitička perspektiva otvara prostor za drugačije razumevanje psihičkih simptoma – ne više kao skupa individualnih devijacija, već kao efekata šireg društveno-istorijskog aparata. U aparatu za uticanje subjekt gubi granice sopstva i projektuje osećaj spoljašnje kontrole, dok se u dezerterstvu razotkriva nesvesna pobuna protiv autoriteta, kao i infantilni mehanizmi koji upravljaju i vojnikom i civilom. Na taj način, simptomi neuroze i psihoze ne pojavljuju se samo kao medicinski fenomeni, već i kao indikatori dubokih konflikata između pojedinca i aparata vlasti. Tausk time anticipira kasnija teorijska promišljanja o ideološkim aparatima

(Althusser), o mašinskim sklopovima (Deleuze i Guattari), ali i o društvenim mehanizmima proizvodnje nasilja i straha. Njegovo delo, koje povezuje kliniku, psihoanalitičku teoriju i filozofiju, pokazuje da subjekt nikada nije samosvojni centar iskustva, već efekat mašine – psihičke, društvene ili ideološke – koja ga proizvodi i oblikuje. Upravo u toj raskrsnici medicine, psihoanalize i politike leži trajna teorijska vrednost Tauskovih uvida

III. *Živi spomenici: ljudi ubogaljeni ratom*

Ratovi, sem ljudskih gubitaka, sa sobom donose traume i duševna oboljenja. Na osnovu Tauskovog teksta možemo zaključiti da ubogaljeni ratom ostaju ne samo heroji i dezerteri, nego i ratni profiteri.⁷ Nisu neokrznuti traumom ni pripadnici vojnog, medicinskog ili pravosudnog aparata, dakle i oni koji su prvi opisali i pokušali da definišu taj fenomen – i njegovu dvostrukost. Porodice ratnih veterana, heroja i dezertera, postaju obeležene traumom, kroz generacije.

Šandor Ferenci, inače kafkijanski užasnut delovanjem aparata, rat je proveo kao vojni lekar među husarima. Viktor Tausk i Hugo Klajn takođe su tokom Prvog svetskog rata bili u službi ratnog aparata Austro-Ugarske Monarhije. Tausk je dobar deo rata proveo u Beogradu kao vojni lekar, dok je Klajn, nakon obuke, upućen kao medicinar na front u Galiciji, a potom i na italijansko bojište. Drugi svetski rat Klajn je preživio skrivajući se u Beogradu, a jedno kraće vreme posle rata, pre nego što se posvetio pozorišnoj režiji, lečio je tzv. „jurišante” – borce obolele od „jugoslovenske ratne neuroze”. U toku rata i okupacije Francuske, Žak Lakan je bio zaokupljen akcijama spasavanja nevenčane supruge od deportacije i smrti u koncentracionom logogu, kao i peripetijama sa konzervativnim zakonom. Lakanova ćerka, rođena iz te veze, nije mogla dobiti očevo prezime, a njegovo kraće iskustvo psihijatra tokom rata, ostavilo je i teorijske posledice.⁸ Sa druge strane, Franc Fanon je napustio je bolnicu kolonizatora i posvetio se svojoj izabranoj domovini – Alžiru i antikolonijalnoj revoluciji, pružajući medicinsku pomoć pre svega borcima za slobodu, ali je ostavio i dragoceno svedočanstvo o traumama kolonizatora. Uz pomoć konceptualnog aparata Vamika Volkana (izabrana trauma, živi spomenici), moguće je sagledati kako se ratna trauma prenosi „s kolena na kolono”. Otac psihoanalize, Sigmund Frojd, prvi je – premda nesvesno – postavio pitanje kome pripada libido psihoanalitičara. Na početku Prvog svetskog rata Frojd je, po prvi put u poslednjih trideset godina, reagovao s oduševljenjem na pojavu nacionalističke euforije koju je forsirao aparat Monarhije. Svoja osećanja formulisao je lapidarno:

⁷ Viktor Tausk, "O psihologiji dezertera. 1917," u Tausk, *Stadij aparata* (rukopis).

⁸ Elisabeth Roudinesco, *Jacques Lacan: Prikaz jednog života i istorija jednog sistema mišljenja* (Beograd: Karpos, 2020), 155–171.

„*Sav moj libido pripada Austro-Ugarskoj!*”⁹

Frojd – koji je libido shvatao kao ukupnu energiju psihičkog nagona, prvenstveno vezanu za ljubav, privrženost i želju – tu energiju je u potpunosti „investirao” u državu, tj. u austrougarski politički i vojni aparat. Otac psihoanalize se početkom rata identifikovao sa Monarhijom kao objektom libidinalne vezanosti, slično detetu koje projektuje libido na roditelja. Preokret u njegovom raspoloženju, kada je došlo do „gnušanja zbog nesposobnosti” u ratu protiv Srbije, zapravo je narcistička povreda – razočaranje u idealizovani objekt. Aparat je zatajio. Neuspeh državnog i vojnog mehanizma da ostvari očekivani trijumf, polako je otreznio Frojda. Kada *idealni otac* (država) pokaže slabost, dolazi do povlačenja libidinalne investicije i njenog preusmeravanja, što Frojd i sam prepoznaje u sopstvenom emocionalnom obrtu. Frojd je do kraja rata strepeo za živote svojih sinova, vojnika na frontu, „lečeći” jednu od svojih bolnih i teških narcističkih povreda. U jednom pismu, koje se tumači različito, Frojd lapidarno formuliše Tauskovu sudbinu:

„*Dr. Tausk je izvršio samoubistvo. On je bio vrlo obdaren čovek, ali žrtva sudbine, odložena žrtva rata. Da li ste ga poznavali?*”¹⁰

Rečenica u sebi nosi višestruku težinu: s jedne strane priznanje izuzetnog talenta Viktora Tauska, a s druge tragičnu činjenicu da ga je rat, iako posredno i s vremenskim odmakom, ipak sustigao – ostvarivši sudbinu koja je bila zadana u njegovom karakteru. Formulacija „odložena žrtva rata” sugerise da trauma, nasilje i psihički pritisci koje rat proizvodi ne prestaju završetkom borbi – oni nastavljaju delovati, često s fatalnim ishodom. U skladu sa Rouzenovom tezom, Frojdova rečenica maskira njegovu odgovornost, svaljujući svu krivicu za rat. Bilo da je Rozenova teza tačna ili ne, ona ostaje teorijski značajna. Stvarna ratna trauma može da postane ožiljak – identitetski marker koji poput remnika vezuje patnju subjekta za aparat, i to čak i onda kada je trauma delimično izmišljena, preneglašena ili simbolički konstruisana. Njeno dejstvo ne prestaje sa završetkom rata: naprotiv, ona nastavlja da deluje kao trajni mehanizam subjektivacije. Najjasnije se to vidi kada se ratna patnja naknadno instrumentalizuje, a individualni bol preobražava u resurs ideološkog poretka. Takođe, ratna trauma može poslužiti kao oblik kamuflažnog ludila. Za Frojda je, možda čak u većoj meri nego za Tauska, rat postao radikalni prodor realnog, koji tek delimično može biti simbolizovan.

⁹ Ernst Džons, *Život i delo Sigmunda Frojda* (Novi Sad: Matica Srpska, 1985), 138.

¹⁰ Pol Rouzen, *Brat životinja: Priča o Frojdu i Tausku* (Beograd: Dečije novine, 1989), 121.

Njegovi voljeni sinovi, postali su zamenjivi i potrošni objekti, dok je Tausk, svoje ratne dane provodio uglavnom kao sanitetski oficir u zagrljaju svoje beogradske ljubavnice. U toj arkadijskoj oazi, za vreme ferija, pridružili su mu se i sinovi. Simptom postaje jedini mogući izlaz iz aparata, kojim se odbacuje identifikacija sa nametnutom ulogom, koja je pogodila i Frojda i Tauska – u ovom elementu snažnije Frojda u pozadini, nego Tauska „na frontu“. Da li je Frojd prepozna aparat iz koga je Tausk pokušao da izađe? Ili je posleratna scena određena scenarijom Pitijinog proročanstva: „Ako napadneš Persiju, jedno veliko carstvo će propasti!“ Sve u svemu, jedan veliki aparat propada.

„Sav moj libido pripada Austro-Ugarskoj!”

Sigmund Freud

Ukoliko ste rođeni sredinom prošlog veka, postojale su velike šanse da vaše prve, formativne godine oblikuju ljudi koji su nosili traume Prvog svetskog rata; zatim da vas obrazuju oni koji su preživeli lomove i poraze Drugog; a da se do kraja života susrećete, ukoliko i sami niste bili neposredno pogođeni, sa ljudima koje su devastirali ratovi devedesetih. Na taj način ratna iskustva različitih generacija nisu ostala zatvorena u istorijskim udžbenicima, već su se prenosila kroz svakodnevne razgovore, školske učionice, porodične priče i javne rasprave. U javnom životu primetnu, ali ne i presudnu ulogu imaju i različita udruženja veterana, koja najčešće okupljaju razočarane borce – ljude koji su se iz rata vratili sa osećanjem da je žrtva koju su podneli ostala bez smisla ili priznanja. Savremena istraživanja upućuju na odsustvo systemske socijalne evidencije o ratnim veteranima, kao i na nedostatak socijalnih mera za integraciju, nizak stepen podrške okruženja u prevladavanju problema, na nisku političku participaciju, itd.¹¹ Dakle, ne ostaje ništa drugo nego da se veterane prepusti njihovim, zapravo kamuflažnim, strategijama preživljanja – za aparat je to najbolje rešenje. Ali, njihova razočaranost ima i specifično političko poreklo.

Politički kontekst može se lako ocrtati. Bez obzira na to s koje strane ideološke mape dolaze, veterani dele zajednički osećaj da je njihova borba ukradena, a da su njihovi ideali iznevereni. Društvo za koje su podneli telesne i duševne rane nije ono za koje su se borili. Na primer, učesnici ratova devedesetih ratovali su u ime nacionalističke ideologije koja ih je na kraju ostavila na cedilu. Nespremni da prihvate činjenicu da je ta ideologija zapravo prikrivala proces razvlašćivanja radničke klase, oni

¹¹ Olivera S. Marković-Savić, "Social Status of War Veterans in Serbia – Case Study" (Doktorska dizertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Beogradu, Beograd, 2013).

veruju da njihovi ideali još uvek nisu ostvareni – usled prevare odnarođenih elita. Odlično tlo za bujanje fantazija o zaveri i kontroli. Naime, društva koja su nastala iz njihove borbe, predstavljaju kolonije stranog kapitala kao i presušni izvor jeftine radne snage. Psihotečni poremećaj koji nastaje izražava pobunu dela Ida protiv realnosti koja se više neda prihvatiti ili preraditi.

Postojanje traumatizovanih građana postaje ključno za formiranje transgeneracijske traume, sada po sasvim drugačijoj liniji, neo što je to samo ona ratna. Prava trauma nastaje tek posle.¹² Termin *trauma*, koji izvorno referiše na ranu ili povredu, danas, kao jedan od ključnih, ukoliko ne i epohalnih označitelja, formira relaciju između sadašnjih, prošlih i budućih patnji. Oni prenose identitetske markere na sledeće generacije putem izabrane traume ili izabrane slave, čime učvršćuju principe društva u kojem žive. Na taj način odvija se proces društvene reprodukcije. Čutanje o ratu, koliko i oficijelni narativi, uspešno prenose trauma s kolena na koleno.¹³

Kako se odvija prenošenje ratne trauma? Prema Vamiku Volkanu, u formiranju identiteta velikih grupa značajni ulogu imaju identitetski markeri – simboli poput jezika, rituala i mitologizovanih istorijskih događaja – koji mogu biti glorifikovani ili traumatski. Traumatski događaji označavaju kolektivna stradanja koja postaju temelj samorazumevanja grupe, često važniji od ličnih iskustava patnje. Oni, zajedno sa slavim događajima, jačaju zajedničku narcisoidnost i osećaj nadmoćnosti u odnosu na druge, a istorija sa svim svojim slavama i traumama – postaje centralni element kolektivne svesti. U krizama se ti markeri dodatno učvršćuju, podstičući članove grupe da brane ili potvrde svoj identitet pred spoljnim pretnjama.¹⁴

Izabrana trauma predstavlja kolektivno pamćenje događaja u kome je grupa pretrpela katastrofalan gubitak, poniženje i bila prožeta dubokim osećanjem bespomoćnosti. Za razliku od pobedničkih sećanja i osećanja, traume su snažniji i trajniji identitetski markeri, jer jače učvršćuju koheziju grupe. One mogu nastati usled prirodnih katastrofa, ali i kao posledica ratova, okupacija i sistematskog nasilja.¹⁵ Ponekad se u istorijskom smislu više izabranih trauma, kao što je to Kosovska bitka, Termopili i Košare (granična karaula između Srbije i Albanije).¹⁶ U razmatranju prošlog

¹² Autor ovih redova bio je 1996. srednjoškolski nastavnik filozofije u tzv. izbegličkim odeljenjima koja su bila formirana uglavnom od dece-izbeglica, bez ikakvog iskustva i bilo kakve obuke, oslonjen samo na savete i uputstva starijih kolega kao i na vlastitu intuiciju. Naknadno sam shvatio da su mnogi od mojih učenika bili duboko traumatizovani ratom, a da su neki od mojih postupaka, bili u najmanju ruku – diskutabilni.

¹³ Vidi: Magda Bošan Simin i Nevena Simin, *Zašto su ćutale? Majka i ćerka o istom ratu* (Novi Sad: Futura publikacije; Ženske studije i istraživanja, 2009). Kao što je majka prenela na ćerku deo ratne traume, tako aparat prenosi svoje kartoteke, s kolena na kolenu. Okupacioni aparat u Bačkoj, bio je neobično efikasan, jer je policija Kraljevine prenela svoje kartoteke i arhive bliskom okupacionom aparatu.

¹⁴ Vamik Volkan, "Psychoanalytic Thoughts on International Affairs," *Filosofski Centar za Psihoanalizu* II, br. 3 (2014): 17.

¹⁵ Ibid. 18.

¹⁶ Soković, Srđan. "Košare srpski Termopili." Facebook, 2025.

traumatskog događaja, veliku ulogu imaju unesrećeni ratni veterani i njihovi potomci. Volkan koristi termin *živi spomenici* za pripadnike druge generacije, za decu koja postaju spremnik nesvesnih slika koje se smeštaju bez iskustvenog i kontekstulnog sadržaja, te se u njima „uspešno” spajaju emocije, strahovi i anksioznost odraslih sa dečijim fantazijama.¹⁷

Lekcije iz istorije nas izgleda ničemu ne mogu naučiti. Jedan od najznačajnijih primera upotrebe ratnih veterana vezuje se za pojavu fašizma. Neposredno posle završetka Prvog svetskog rata fašistički pokreti su regrutovali pripadnike onih socijalnih grupa koji nisu mogli uhvatiti korak s posleratnim životi, kao što su otpušteni vojnici i oficiri poraženih armija koji u posleratnim vojskama nisu mogli naći svoje mesto.¹⁸ Deklasiranim egzstencijama je fašistički pokret ponudio mogućnost „samopotvrđivanja”¹⁹ i mogućnost zadržavanja militarističko-autoritarnog mišljenja – i kod njih je delovala „poratna trauma“. Doduše, fašizam nikada ne bi uspeo oslanjajući se samo na te grupe, nego zato što je kriza kapitalizma proširila njegovu socijalnu bazu. Inflacija, snažna preraspodela bogatstva u korist krupnog kapitala oduzela je srednjem staležu ostatke njegove ušteđevine. Pod uplivom vladajuće ideologije, našla se i nova srednja klasa kao i sve brojnija slobodna zanimanja, a ideološki elementi zajednice ukrstili su se sa kultom vođe i militantnim antikomunizmom.

Slučaj fašizma služi i kao kamuflaža celog procesa koji se odvija unutar definisane konjunktore. Nikako se ne sme ispustiti iz vida: glavna funkcija ideologije je da reprodukuje proizvodne odnose – drugim rečima, da obezbedi trajanje i stabilnost postojećeg društveno-ekonomskog poretka.²⁰ Ne samo da je vojni aparat zadužen da u krajnjoj instanci reprodukuje proizvodne odnose, kao i njegovi „isluženi” pripadnici, nego je u istoj funkciji aparata i sama psihoanaliza. Rat, osim što proizvodi direktna fizička razaranja, stvara i dugotrajne psihičke i društvene posledice koje se prenose generacijski i time postaju deo ideološkog aparata društva.²¹ Ratni veterani – bilo kao traumatizovani pojedinci ili heroizovani simboli – igraju ključnu ulogu u formiranju kolektivnog identiteta, posebno kroz mehanizam „izabrane traume”. Njihova lična i kolektivna razočaranja lako postaju politički

¹⁷ Vamik Volkan, *Imigranti i izbeglice: Traume, dugotrajno žalovanje, predrasude i psihologija granice* (Beograd: Klio, 2018), 69.

¹⁸ Reinhard Kühnl, *Oblici građanske vladavine: liberalizam, fašizam* (Beograd: Izdavački centar Komunist, 1978), 99.

¹⁹ Ibid. 99.

²⁰ Altiser, *Ideologija i državni ideološki aparat*. 19.

²¹ U tom smislu je posebno ilustrativan slučaj Izraelske okupacije Palestine. Dugotrajna okupacija ostavlja duboke posledice na psihološko stanje palestinskog stanovništva, ali i na izraelske psihijatre, suočene s etičkim dilemama i profesionalnim pritiscima. Analizirajući fenomen „kolonizacijske traume”, Petković Lazar skreće pažnju na tekstove Franca Fanona. Reč je o psihološkim posledicama koje okupacija proizvodi kod svih aktera konflikta. Autor ukazuje da izraelski psihijatri, pokušavajući da pruže pomoć u uslovima trajne okupacije, često doživljavaju iscrpljenost i etičke konflikte koji ih navode da napuste zemlju. U analitičkom okviru, Petković se poziva i na *Jugoslovensku ratnu neurozu* Huga Klajna, na ulogu „suvišnih vojnika” u genezi fašizma, kao i na jedan tekst Žaka Lakana (Jacques Lacan). Vidi: Lazar Petković, "Psihički učinci kolonizacije ili zašto psihijatri beže iz Izraela?" *Masina*, <https://www.masina.rs/psihicki-ucinci-kolonizacije-ili-zasto-psihijatri-beze-iz-izraela/>).

kapital koji može biti mobilisan. Aparat instrumentalizuje ratne traume radi očuvanja postojećeg poretka, pretvarajući individualne psihičke rane u sredstva društvene reprodukcije i održanja hegemonije.

IV. *Kroćenje traume: psihoanaliza i pedagogija aparata*

Istraživanja psihoanalitičara iz najbližeg Frojdovog kruga koncentrisala su se na pojave koje su nazivali histerijom, ratnim psihozama ili neurozama, a koje su kasnije objedinjene pojmom traume – jedne od centralnih interpretativnih kategorija modernog sveta.²² Koncept traume potiče iz samog srca psihoanalitičke teorije: teorije zavodjenja i teorije fantazije. *Teorija zavodjenja* – Frojd je histeriju povezao s traumom iz detinjstva u vidu seksualnog zlostavljanja, tvrdeći da patološki odbrambeni procesi mogu proizvesti neurotične/opsesivne simptome nakon postizanja seksualne zrelosti, ukoliko se unutrašnji konflikt asocijativno poveže s traumatskim iskustvom iz detinjstva. U svojoj drugoj paradigmi, poznatoj kao *teorija fantazije*, Frojd pretpostavlja da je normalan seksualni razvoj sam po sebi traumatičan u nesvesnom. Traumatski događaj stoga nije jedini uzrok traume, već eventualno povod za ispoljavanje već postojeće traume. U okviru Frojdove koncepcije traume, spoljašnji traumatski događaji (premda imaju ulogu) nisu u prvom planu. Fokus je na unutrašnjim psihičkim silama koje, pri susretu s određenim događajima ili fantazijama, proizvode patološke manifestacije koje postaju predmet pažnje – a upravo su te patološke manifestacije (simptomi) postale centralna tema u razvoju novijih psihijatrijskih kategorizacija trauma.

Psihoanalitičare koji se kreću u okviru Frojdovog dogmata vezuje karakteristična dvostrukost. Psihoanalitičari eksplicitno odbacuju nehumane i brutalne metode u tretmanu ratnih neuroza, ali zadržavaju niz problematičnih i predrasuda i pretpostavki, koje potiču iz psihoanalitičkog učenja. Ključna među njima bila je tvrdnja da temeljna psihička slabost razlikuje vojnike sposobne da podnesu užase ratovanja bez pojave neuroze od onih koji su njome obuhvaćeni – narcizam.²³ Abraham je naglašavao emocionalnu nestabilnost neurotičara, posebno u odnosu na njihovu seksualnost, sugerišući da je njihov odnos prema ženskom polu poremećen zbog delimične fiksacije libida u razvojnoj fazi narcizma. U ratnim uslovima, kada se od pojedinca traži da se žrtvuje za opšte dobro,

²²Anna Sexton, "Introducing the Legacies and Trajectories of Trauma to the Archival Field," *Archival Science* 25, br. 3 (2024), <https://doi.org/10.1007/s10502-024-09471-9>.

²³ Ibid.

takvi vojnici, za razliku od emocionalno stabilnih, nisu u stanju potisnuti vlastiti narcizam te stoga ne mogu „žrtvovati” svoj ego u ime zajednice.²⁴

Šandor Ferenci je tokom Prvog svetskog rata služio kao viši vojni lekar (Oberarzt) u husarima. Pred rat, Ferenci je objavio kraći tekst „O kroćenju divljeg konja” (1913). Tekst nije samo anegdota o krotitelju konja i husarskoj kobili, to je mala, ali dragocena studija o mehanizmima autoriteta i potčinjavanja. Metafora „kroćenja konja” kroz koju Ferenci anticipira odnos vojnog aparata i divljeg konja ne ispljuje se u prisili nego je reč o kombinaciji nežnosti i sile. Psihoanaliza, baš kao i vojni aparat, ne insistira samo na prisili, nego treba da navede na slobodno kretanje unutar strogo definisanog polja. Konkretnije, Ferenci koristi priču da pokaže kako se *poslušnost* i *gubitak volje* mogu proizvesti kroz kombinaciju dva tipa sugestije: majčinske (nežnost, milovanje, monoton glas) i očinske (naredba, zastrašivanje, kontrola). Ferenci je ovde svestan da ovakva metoda, kad se primeni na ljude, može proizvesti trajnu nesposobnost za autonomno delovanje što u psihoanalitičkom smislu znači regresiju na infantilnu poziciju, gde spoljašnji autoritet trajno zamenjuje unutarašnju samoregulaciju.²⁵ No, šta je kobila za husara? Naša *Cziczka* je, to nam prvo pada na pamet, deo ponosa, časti i muškosti husara, ogledalo njegovog prestiža. Kao „ukroćena goropad” kobila husaru obezbeđuje kontrolu i simboličku erotizaciju. Odnos prema ženskom telu ide zanimljivom putanjom, sve do tačke kada naša *Cziczka* postaje produžetak husara i tek u slivenosti sa njom, husar on čini monadu aparata. Premda se činilo da su uzde u rukama husara, iskusan ratnik zna da mora uvažiti i signale koje mu šalje životinja. Kontekst dresure divljeg konja tj. vaspitanja, Ferenci će preneti i na tumačenje ratne neuroze, a Ferenci prvi, ili među prvima, koristi taj termin. Ratna neuroza se javlja na podlozi vaspitne strategije (*kroćenje konja*) koja je urodila gorke plodove: bilo krajnje podložnosti bilo potpune nesposobnosti. U povratnoj sprezi, ono što sam Ferenci nije uspeo do kraja da tematizuje – kobila prenosi vaspitnu strategiju na husara.

Ferencijev rad na osnovu iskustva sanitetskog oficira u austrougarskoj vojsci tokom Prvog svetskog rata pružio je osnovu za njegovu prvu studiju psihološke traume. Njegova posmatranja vojnika koji su pretrpeli šok od granate dovela su ga do zaključka da „iznenadni afekt koji se ne može psihički obraditi uzrokuje traumu”, a inervacije koje su dominirale u trenutku trauma ostaju trajno združeni patološki sistemi pokazujući da nedovoljno ispražnjeni afektivni impulse i dalje deluju u

²⁴ Ibid.

²⁵ Sándor Ferenczi, "Taming of a Wild Horse" (1913), u *Final Contributions to the Problems and Methods of Psycho-Analysis*, ur. Michael Balint (London: Hogarth Press, 1955), 336–340.

nesvesnom.²⁶ U tom smislu Ferenci razlikuje konverzivnu histeriju, čiji su simptomi specifični i lokalizovani, od anksiozne histerije koja se javlja uz opšti tremor i poremećaj hoda. Vojnici, pogođeni anksioznom histerijom, ranije su dobili visoka odlikovanja za hrabrost i često su razvijali visoko mišljenje o sebi. Aparat je ih prvo podsticao i „timario”, da bi ih ostavio na cedilu. U trenutku šoka, bili su pogođeni eksplozijom koja ih je odbacila kao bezvredne. Njihovo samopouzdanje, uzdrmano do temelja, postaje savršeno tlo za javljanje neurotične regresije i vodi povratku na na infantilnu fazu iz prve godine života, kada još nisu mogli samostalno hodati. Osim ovog regresivnog elementa, nalazi Ferenci, kod mnogih slučajeva verovatno deluje i *sekundarna korist* od neuroze: svestan ili nesvestan strah od povratka u aktivnu službu može odlagati ili potpuno sabotirati oporavak.

Frojdova teza da neuroze nastaju kao poremećaji raspodele libidinalne energije ostaje sačuvana i u Ferencijevom kontekstu. Eksplozija granate, naizgled neseksualna trauma, često dovodi do gubitka seksualnog nagona i impotencije. Moguće je da i druge „neseksualne” traume vode neurozi upravo putem seksualnog poremećaja. Psihoanalitički pristup pokazuje put ka razumevanju ovih poremećaja, dok se ostatak neurologije zadržava na opisivanju i imenovanju simptoma.²⁷ Ključni pojmovi psihoanalitičke nomenklature, kao što su infantilizam, narcizam, sekundarna dobit, postaju nezaobilazni u tumačenju trauma – ratne neuroze. Kako Tausk različite kategorije dezertera karakteriše kroz zajednički psihički deficit – „infantilizam” i neprevladani Edipov kompleks, teško je opet oteti se utisku da Tausk nije imao u vidu ovaj ili neki drugi Ferencijev spis.

V. *Od ratne neuroze do dekolonizacije psihoanalize: Tausk, Klajn i Fanon*

Tauskov i Klajnov pristup ratnoj mašini i traumatizovanom subjektu, oblikovan je psihoanalitičkim horizontom razumevanja odnosa između traumatizovanog vojnika, aparata i simptoma. Na tom mestu prepliću se teorijski uvidi o infantilizmu, narcizmu i „bekstvu u bolest”, kao i širi obrasci disciplinovanja subjekta, od vojne mašine do kolonijalnih struktura nasilja koje je kasnije analizirao Fanon. Zato je potrebno u istraživanje uključiti i Fanonove, sasvim specifične doprinose i sameriti ih sa klasicima psihoanalize.

Psihoanalitičar i teatrolog Hugo Klajn, autor dragocene studije *Ratne neuroze Jugoslovena*, pohađa Tauskova predavanja 1913. Hugo Klajn u potpunosti prihvata Tauskovu tezu da se problem

²⁶Sándor Ferenczi, "Two Types of War Neuroses" (1916/17), u *Further Contributions to the Theory and Technique of Psycho-Analysis* (London: Hogarth, 1926), 129.

²⁷Ibid. 124-141.

dezerterstva mora sagledati u okviru vaspitanja, gde je subjekt izolovan, kao Ferencijeva kobila, različitim strategijama disciplinovanja. Sličnost može izgledati još značajnijom, pogotovo iz perspektive Klajnovog opusa. Klajn formuliše osnovne principe ratne neuroze odmah posle Prvog svetskog rata, a ne tek nakon Drugog, dok su uticaji osnivača psihoanalize Sigmunda Frojda i njegovog učenika, Viktora Tauska, bili sveži i intenzivni. Sasvim je moguće da na Klajna utiče i Ferenci (*ratna neuroza*, uloga vaspitanja)

Ono što se obično uzima kao jugoslovenska ratna neuroza (delo nastalo u periodu 1945-1955, jeste derivat prethodne faze, nadograđen specifičnostima Drugog svetskog rata i socijalističke revolucije. U studiji *Vaspitanje* (Beograd, 1939) Klajn primenjuje i formuliše principe ratne neuroze, insistirajući na vezi vaspitanja i psihičkog lečenja, na osnovu slučaja kada je seljak-ratnik posle ranjavanja – zanemio. Klajn je ustanovio da rana nije mogla da utiče na moć govora, i nemost je shvatio kao psihoneurozu. Nemost je bila nesvesno sredstvo spasa od mogućnosti da izgubi život. Nesveno – nemost se zadržala i posle rata, obezbeđujući i dalje seljaku (koji je sada živeo u porodici svoga brata) sigurnost, priznanje i zaštitu, sve do konflikta sa snahom, koja više nije želela da „ishranjaju mutavca”. Sličnih slučajeva bilo je veoma mnogo, nalazi Klajn, bilo da je reč o nemosti, oduzetosti, drhtanju ili potpunoj nesposobnosti mišljenja i pamćenja. Neurotik se povlači iz životne borbe – reč je o onom famoznom „bekstvu u bolest“. Terapija se zato ne sastoji u pukom uklanjanju simptoma, već u psihoanalitičkom vaspitanju koje podrazumeva vođstvo i razmatranje, sa ciljem da pacijent postepeno nauči da se sam, bez učitelja, snalazi na svom životnom putu. Upravo u tom vaspitnom momentu leži preimućstvo psihoanalize nad drugim terapijskim metodama: ona ne potiskuje simptom spoljašnjom intervencijom, već nastoji da subjekt razume sopstvenu poziciju i preuzme odgovornost za nju. Nasuprot tome, u slučajevima „vaspitanja“ elektrošokovima simptomi mogu privremeno da se povuku, ali se, neizbežno, ponovo vraćaju.²⁸ Klajn je i ratnu neurozu koja se javlja nakon završetka sukoba smestio u horizont vaspitanja. Pošto psihički deficit blokira sposobnost snalaženja – ličnost više nije kadra da se suoči sa izazovima života u miru – terapija mora poprimiti vaspitni karakter. Reč je o postupnom osposobljavanju subjekta da ponovo uspostavi odnos prema stvarnosti, da obnovi sposobnost rasuđivanja, delanja i preuzimanja odgovornosti za sopstveni život. U tom smislu, vaspitna terapija ne teži samo ublažavanju simptoma ratne neuroze, već i ponovnom uključivanju subjekta u civilni poredak života.

²⁸ Usp. Hugo Klajn, *Vaspitanje sa gledišta medicinske i socijalne psihologije* (Beograd: Geca Kon, 1939).

Da li postoji konkretnija veza između *Jugoslovenske ratne neuroze* (1955) Huga Klajna i Tauskovog spisa „O psihologiji dezertera”? Premda Klajn ne navodi Tauskov tekst „O psihologiji dezertera”, postoje snažni razlozi da se njihovi koncepti uporede. Tausk je za Klajna jedna od onih ličnosti koje ostaju u pamćenju.²⁹ Klajn upućuje na Tauskovu zavisnost od Frojdrovog autoriteta, a sam u lečenju ratne neuroze insistira na vaspitnoj dimenziji terapije koja treba da izgradi samostalnost kod „jurišanta”. Kao da Klajn u svom najpoznatijem spisu preuzima i poziciju Tauskovog psihoanalitičara. Njegova analiza ratne neuroze ne ostaje samo na kliničkom opisu simptoma, već poprima i reflektivni karakter: kao da Klajn, razmatrajući mehanizme „bekstva u bolest“ i potrebu za vaspitnom terapijom, istovremeno analizira i samog Tauska, njegov teorijski gest i poziciju iz koje govori. Na taj način tekst dobija dvostruku dimenziju – on je istovremeno i teorija ratne neuroze i implicitna psihoanaliza autora koji je tu neurozu prvi pokušao da razume.

Jedna od glavnih osobina „jugoslovenske ratne neuroze” Huga Klajna je ta što se ona javlja upravo u pozadini, kada se vojnik nalazi u relativnoj sigurnosti ili kada su borbe završene. Šta je Klajn zatekao ili je mogao da zatekne u literaturi? Tausk analizira psihologiju dezertera kroz sudske slučajeve, u kojima je bio angažovan kao vojni psihijatar i nalazi dva glavna tipa dezertera. To su psihički infantilni, pobešli zbog straha ili konflikta sa autoritetom (figura oca), i dezerteri vođeni ekstremnim strahom (nostalgija za majkom), kao što je to već postavio nešto ranije Ferenci. Shodno tome, može se objasniti kako se dezerterstvo javlja i u pozadinskim jedinicama, u kojima život dezertera nije neposredno ugrožen, a muke koje on preživljava, često su veće od onih što bi ga zadesile u vojnoj jedinici – na liniji fronta. Psihološki uzrok dezerterstva je važniji od pravnih ili moralnih aspekata.

Jugoslovenska ratna neuroza (nastala 1945) zajedno sa Tauskovim spisom je kritika aparata (vojno-medicinskog i državnog): neuroza je izazvana nesrazmernim očekivanjima aparata od traumatizovanog borca, uglavnom slabijeg obrazovanja, suočenog sa teškim traumama. Postoje znatne podudarnosti i analogije. Na primer, Tausk razlikuje bezumni strah „unapred”, i dezerterstvo „unazad”. Vojnik u jurišu, kako piše Tausk, nastupa iz „suludog, bezumnog straha”, a njegovo junaštvo sastoji se samo u preživljavanju te nepojmljive patnje. Očekujući priznanje, „jurištant” post festum beži „unapred”.

Ratnu neurozu Jugoslovena karakterišu napadi histeričnog tipa u kojima se prikazuje borba, juriš na neprijatelja.³⁰ Pošto u prvom planu nije briga za život, to „bekstvo unapred” se razlikuje od histeričnog tremora u Prvom svetsko ratu, kao i od različitih „anksioznih stanja” konstatovanih u Drugom svetskom ratu. Reč je o „neurozi borbe”, koja se javlja pri zatišju i završetku rata. Ratna

²⁹ Miloš Jeftić, "Hugo Klajn," *Teatron* 4 (decembar 1975): 75.

³⁰ Hugo Klajn, *Ratna neuroza Jugoslovena* (Beograd: Terzit, 1995), 100.

neuroza se javlja kod nezrelih boraca narcističkog karaktera, koji kroz nesvesnu scenu borbe zadobijaju priznanje za koje inače svesno veruju da im je izmaklo. Kroz histeričnu scenu „jurišant” obezbeđuje sebi pažnju, žaljenje i divljenje, zastrašuje i potčinjava svoju okolinu.³¹ „Bekstvo u bolest” otkriva njihovu svesnu težnju, ali i sredinu koja tu težnju pohranjuje. U ovom kontekstu, neurotičar nije drugi, pacijent, nego naprotiv, deo nas. Zato je terapija koju prepisuje Klajn u suštini emancipatorna. „Jurišant” se isceljuje obrazovanjem, radom i svrsishodnom delatnošću, kako bi prevladao infantilni narcizam. Tausk i Klajn se susreću unutar zajedničkog psihoanalitičkog okvira – a to nikako nije malo, koristeći psihodinamsku interpretaciju. Reč je o bekstvu u bolest, samo to bekstvo može biti kako bekstvo u napred, tako i bekstvo u nazad. Dezerteri i nerotični vojnici pate od straha, anksioznosti i dubokih konflikata. No, ukoliko njihov susret nije direktan, ne postoje direktna pozivanja, reč je o zajedničko okviru. Može se zapaziti kako je njihov rad komplementaran, da se susreću unutar psihoanalitičkog okvira: dezerter je dezerter života, koji je od sukoba našao utočište u bolesti. Državni aparat proizvodi bolest koju treba da leči, a „bekstvo u bolest” je način da se borac izbori sa aparatom, potčini svoju okolinu i dosegne željeno priznanje. „Bekstvo u bolest” i „infantilizam” spajaju dezertera i ratnog neurotičara, a zajedno su produktivne jedinstvene ratne mašine.

Na kraju, neophodnost uvođenja i Franca Fenona u elaboaciju „slučaja Tausk” može biti dodatno osnaženo pozivanjem na Kafku. Kafka, taj Tauskov savremenik, priču “U kažnjeničkoj koloniji” (literarna vizija aparata) smešta u zabačenu kolonijalnu kazniocu, uz zanimljivu dinamiku. Oficir i kažnjenik menjaju mesta u odnosu na aparat. Kada žrtva pukim slučajem izađe iz polja aparata, u njega se smešta oficir, nad kojim se izvršava kažna. Reč je o formi kolonijalne traume, koja se može preneti znatno šire.

Fanon je bio pozvan od strane kolonijalnog aparata, ali se priklonio drugom, Alžirskoj antikolonijalnoj revoluciji. Fanon se bavi pitanjima duševnih poremećaja kolonizovanih i kolonista. Fanon uzima u obzir delovanje i emancipatornog aparata kolonizovanih, o kome je u literaturi izgleda posvećeno manje pažnje. U tom kontekstu je zanimljiv Fanonov prikaz funkcije oslobodilačkih radio-stanica.³² Upravo zastajkivanje revolucionarnog aparata obezbeđuje njegovu emancipatornu funkciju. Njihova tehnička slabost, česti prekidi programa, omogućavaju kolonizovanima da se izraze sami. Nasilje je obostrano, ali emancipacija dolazi samo sa jedne strane. Nasilje ne ubija samo tela, nego i psihički integritet, stvarajući strah, poniženje, osjećaj bezvrednosti. Posledice se javljaju kao depresija, anksioznost, paranoja, psihosomatske bolesti, pa i potpuni psihički slom.

³¹ Ibid. 113.

³² Franc Fanon, "Ovde glas Alžira," u *Sociologija revolucije* (Beograd: Radnička štampa, 1977), 117–149.

U antikolonijalnom ratu nasilje postaje obostrano: kolonizator ga upotrebljava da održi vlast, a kolonizovani ga koriste da se oslobode. Alžirci su traumatizovani mučenjem, bombardiranjem, silovanjem. Evropa, pozivajući se na duh, opravdava svoje zločine i zakonitosti ropstva. Evropski radnici, prihvativši narcističku iluziju učestvovanja u evropskom duhu, žive u laži.³³ Narcizam, odnosno narcistička povreda igra veoma važnu ulogu u nastanku ratne neuroze/psihoze, kako su to ustanovili očevi psihoanalize. Francuski vojnici i policajci razvijaju noćne more, halucinacije i osećaj krivice posle učestvovanja u represiji. I kolonizovani i kolonizatori pate od psihičkih posledica, ali uzroci nisu simetrični: kod kolonizovanih je izvor trauma u ugnjetavanju, kod kolonizatora u njihovom učestvovanju u ugnjetavanju, a kod evropske publike, reč je o narcizmu.

Fanon beleži kako mučenje ima dvostruku posledicu: slama otpor pojedinca, ali i uništava psihološku stabilnost mučitelja. Fanon posebno analizira internalizaciju nasilja, tako da mučeni počinju verovati u svoju krivicu, a mučitelji razvijaju paranoju i emocionalnu otupelost. Fanon tvrdi da aktivno učestvovanje u antikolonijalnoj borbi može delovati isceljujuće na psihu kolonizovanih: vraća osećaj kontrole nad životom, prekida ciklus pasivnosti i straha, obnavlja kolektivni identitet i dostojanstvo. No, istovremeno priznaje da rat ne briše traume – rane ostaju, ali se menja način na koji ih pojedinci doživljavaju.

Medicina u kolonijalnom kontekstu nije neutralna. Kolonijalni zdravstveni sistem služi kontroli i nadzoru, a ne ozdravljenju, a psihijatrija disciplinuje „neposlušne” umove kolonizovanih. Fanon zato zagovara dekolonizaciju medicine i psihijatrije, gde lečenje uzima u obzir političko i društveno poreklo bolesti. Fanon pokazuje da kolonijalno nasilje ne pogađa samo političko-ekonomske strukture, nego i ljudsku psihu, ostavljajući duboke ožiljke na kolonizovanima i kolonizatorima. Njegov zaključak je radikaln: u kolonijalnom kontekstu ne postoji čista terapija, oslobođenje naroda je preduslov za ozdravljenje pojedinca, ali bez mehaničke zamene mesta između mučitelja i mučenog.

Ukoliko za trenutak promenimo perspektivu i sagledamo aparat iz ugla oficira-mučitelja, možemo doći do sličnih uvida. Lakanovo iskustvo mobilisanog lekara-asistenta na početku Drugog svetskog rata bilo je ubedljivo i negativno. Navodne psihijatrijske elite bile su veoma odgovorne za slom Francuske u proleće 1940, a njihova nesposobnost da izvrše osnovnu psihološku selekciju, dovela je do toga da odluke donose ljudi sa visokim činovima, potpuno nesposobni da izvrše svoj dužnost!³⁴ Jednostavno, aparata je zakazao. Na ove sudove je uticala engleska psihijatrija. Engleski

³³ Frantz Fanon, *Prezreni na svijetu* (Zagreb: Stvarnost, 1973), 203.

³⁴ Roudinesco, *Jacques Lacan*, 173.

psihijatri su 1939. odlučili da „sporaće i zabušante“, organizuje u pozadinskim dužnostima, a tako pročišćene, borbene jedinice su postale daleko manje podložne „neurotičnom šoku“. Lakan je prihvatio i višestruko redefinisao Frojdovo nasleđe: potrebno je uračunati propast imaga oca, pažljivije sagledati moć horizontalnih identifikacija, u vidu idolatrije simbola i vođstva. U tom smislu je „redefinisani Frojd“ pomogao u borbi protiv fašizma, ali je savest naslednika kolonijalizma ostala netaknuta.³⁵

VI. *Fantazmi vojne obaveze na poluperiferiji*

Zahvaljujući pionirskim istraživanjima Viktora Tauska pokušao sam da formulišem sledeću tezu: savremeni državni aparati ne samo da proizvode psihičke poremećaje, već ih institucionalno recikliraju, reprodukujući postojeće odnose. Psihoanaliza se u tom procesu javlja i kao deo aparata i kao njegov mogući subverzivni instrument. Prizori političkog života u Srbiji, od studentskih i građanskih pobuna, krize zdravstvenog sistema do novih militarizujućih narativa, ubedljivo demonstriraju činjenicu da državni aparati nikada ne deluju samo na administrativnom nivou. Oni oblikuju subjektivnost, proizvode fantazme i organizuju želju. „Vatreno krštenje“ predstavlja vrhunac interpelacije, tj. poziva individui da se „dobrovoljno“ saobrazi u subjektivnost koja će reprodukovati postojeće odnose, makar to bilo i uz pomoć oružja.

Aparat koji sada sagledavamo nije kolonijalni, nego je poluperiferni. Ono što se u liberalnim analizama pojavljuje kao problem korupcije ili institucionalne slabosti, u širem istorijskom okviru otkriva se kao simptom položaja poluperiferije u kapitalističkom svetskom sistemu i kao mehanizam reprodukcije poretka. Upravo na toj tački susreću se Tauskova psihoanalitička intuicija, altiserovska teorija aparata i lakanovska analiza fantazma. Aparat ne proizvodi samo poslušnost, nego i simptome, traume i gestove odbijanja. Zbog toga povratak Viktoru Tausku danas ne predstavlja samo istorijski interes za jednog zaboravljenog psihoanalitičara, već pokušaj da se razume način na koji savremeni aparati vlasti oblikuju i disciplinuju život, telo i želju.

U tom smislu je veoma signifikantan tekst časopis „The Lancet“, koji u formi uredničkog komentara analizira aspekt studentske pobune u Srbiji:

„Godine nedovoljnog finansiranja, političkog mešanja u imenovanja i široko rasprostranjenih neformalnih plaćanja ostavili su zdravstveni sistem Srbije krhkim i nepoverljivim. Više od 70% građana veruje da je medicinska struka korumpirana. Jedan od pet pacijenata priznaje da nezvanično plaća za

³⁵ Ibid. 175.

negu. Medicinski stručnjaci se često postavljaju zbog svojih političkih veza, a ne kvalifikacija. Ova kultura klijentelizma i neprozirnosti stvorila je nejednakost, potkopala poverenje i mnogima uskratila blagovremeno i efikasno lečenje. U međuvremenu, političko mešanje u zdravstvo eskaliralo je u zastrašivanje zdravstvenih radnika. Izveštaji ukazuju da su zvaničnici povezani sa vladom vršili pritisak na lekare hitne pomoći da uskrate medicinske kartone advokatima i grupama za ljudska prava koji dokumentuju povrede povezane sa protestima.”³⁶

Šta iz analize izostaje?

Srpski zdravstveni sistem se pojavljuje ne samo kao medicinska, nego i kao političko-ekonomska arena u kojoj se prepliću interesi lokalnih elita i globalnog kapitala. Neformalna plaćanja, klijentelizam i zastrašivanje zdravstvenih radnika deo su šireg procesa eksploatacije i kontrole potčinjenih, a ne niskog kulturnog nivoa građana Srbije. U Varlerštajnovoj perspektivi, isti fenomeni odražavaju strukturalnu poziciju Srbije u svetskom sistemu, gde poluperiferne države balansiraju između zavisnosti od jezgra i unutrašnje političke nestabilnosti, a javne institucije se koriste za očuvanje poretka, a ne za zadovoljavanje društvenih potreba.³⁷

Takođe, delovanje aparata u Srbiji, nije odvojivo od širih tendencija, kao što je povratak vojne obaveze u nizu zemalja, od Nemačke do Hrvatske, a narativi koji prate taj proces, jasno afirmišu funkciju aparata:

„Moramo da spremimo sve objekte, puške, čizme, regrutne centre. Moramo ambulante da unapredimo i obnovimo - istakao je Vučić, naglašavajući da je cilj da mladi ljudi tih dva i po meseca provedu u najboljim uslovima i steknu odgovornost i ozbiljnost.”³⁸

Iz altiserovsko-lakanovske perspektive, ova rečenica funkcioniše kao gust čvor aparata, fantazma i želje. Vojska nije samo represivni aparat nego i ideološki aparat, mesto proizvodnje subjekata koji „dobrovoljno“ prihvataju disciplinu kao sopstvenu odluku. Na prvom mestu je jezik logistike koji proizvodi efekat nužnosti. Kao da se radi o infrastrukturi, a ne o političkoj odluci. Ideologija ovde deluje tako što militarizaciju predstavlja kao administrativnu racionalnost, a disciplinu

³⁶ "Serbia Is in Crisis," *The Lancet Regional Health – Europe* (2025), [https://doi.org/10.1016/S2666-7762\(25\)00205-4](https://doi.org/10.1016/S2666-7762(25)00205-4).

³⁷ U tom smislu je signifikantno Valerštajново interesovanje za Franca Fenona. Usp. Immanuel Wallerstein, "Čitati Fanona u XXI veku," *Slobodni Filozofski*, 1. oktobar 2024, <https://slobodnifilozofski.com/2024/10/citati-fanona-u-xxi-veku.html>

³⁸ Anonymus, "Ko je spreman za 'ćebovanje' i 'dajcovanje'? Vojni rok u Srbiji se vraća, evo šta vas čeka ako napravite ove greške," *Espresso*, 2026, <https://www.espreso.co.rs/vesti/drustvo/1588045/ko-je-spreman-za-cebovanje-i-dajcovanje-vojni-rok-u-srbiji-se-vraca-evo-sta-vas-ceka-ako-napravite-ove-greske>

predstavlja kao pedagoški proces, a pripremu za rat predstavlja kao brigu za mlade. Mladi se pozivaju u ime njihove sopstvene koristi „da steknu odgovornost i ozbiljnost“. Aparat govori jezikom roditelja, a to nije slučajno, cilja se prvenstveno na njihove želje i fantazme.

U skladu sa Lakanovom razlikom između simboličkog zakona i uživanja (*jouissance*), navedene rečenice poseduju dvostruku strukturu: Simboličko – red, odgovornost, ozbiljnost; realno oružja – puške, čizme, regrutni centri. Između ta dva pola stoji fantazam vojne obuke kao inicijacije u zrelost i muškost. To je klasična scena prelaza iz „nezrelog“ u „odgovornog“ subjekta. Ali ono što je potisnuto jeste uživanje aparata u disciplinovanju tela. Čizme i puške nisu samo sredstva, oni su fetišizovani objekti – *objekt malo a* oko koga se organizuje želja države. Ambulante u toj rečenici imaju posebnu funkciju, one predstavljaju umanjenje traume. Realno nasilja se pokriva simbolikom brige: da, biće oružja, ali biće i lekara, kao i vojnih psihijatara. Fantazam balansira agresiju i zaštitu u jedinstvenom aparatu. U lakanovskom smislu, „mi“ je poziv Imena-Oca: zakon koji obećava stabilnost u zamenu za poslušnost. Mladi treba da „steknu odgovornost“. To implicira da je njihova sadašnja pozicija neodgovorna i infantilna. Dakle, aparat proizvodi manjak koji zatim nudi da popuni. Disciplinovani mladić postaje imaginarni odgovor na krizu društva. Aparat obećava da će rešiti problem dezorijentacije – kroz uniformu, ali uz lekarsku brigu.

Drugi slučaj je još izazovniji za tumačenje, ali je možda još i više u skladu sa tezom o aparatu koji razrešava upravo ono što sam proizvodi. Na društvenim mrežama je objavljen snimak građanina koji revoltiran postupcima represivnog aparata, kao ratni veteran, pred zgradu policije baca čizme i uniformu rezervnog sastava.³⁹ Reč je o veoma važnom simboličkom gestu. Ali, da bi završio proces, mora učiniti još nešto daleko teže i dragocenije: vratiti državi fantazam koji ga je odveo u rat. Tek tada subjekt izlazi iz ideološkog aparata rata. Veteran koji baca uniformu često ostaje u fantazmi izdaje i u krugu večne želje. Država je izdala želju, dok joj je veteran ostao veran, igranka bez prestanka. Tek kada veterar dođe do preokreta, tj. do tačke u kojoj subjekt rekonstruiše želju van ratnog aparata (Veliko drugo), moje će divljenje, kao i vraćanje uniforme i čizama biti potpuno.⁴⁰

³⁹ N1 Direktno Srbija, "Poljoprivrednik iz Bogatića Milan Pajić sinoć je došao u stanicu da preda oružje jer ga je, kako je kazao, policija pozvala da to uradi." 10, Ožujak, 2026. <https://archive.org/details/aqnh-6qdmcih-re-8u-jfqd-3-hb-ln-qd-kzskcp-1-g-3k-jwjm-vx-r-8m-lv-0-beq-8s-kvmns>

⁴⁰ Ovdje se otvara šira rasprava o simboličkom činu bacanja uniforme. U 20. stoljeću, taj čin nije označavao samo razočaranje i raskid s jednim poretkom, već često i ulazak u novu začaranost, u novu uniformu i novi aparat. Paradigmatičan je slučaj talijanskih ardita i ratnih veterana nakon Prvog svjetskog rata, koji su, razočarani u liberalnu državu, svoju bojnu uniformu zamijenili crnom košuljom D'Annunzija i Mussolinija. Pritom nije slučajno da je Mussolini sam prošao kroz marksizam prije nego što je postao utemeljitelj fašizma, upravo ta putanja ilustrira kako aparat ne nestaje činom odbacivanja, već se transformira. Althusserovo učenje o aparatu predstavlja u određenom smislu zrcalnu sliku Mussolinijevog učenja o državi, a u pozadini cijelog koncepta stoji i Giovanni Gentile kao filozofski arhitekt talijanskog fašizma. Veteran koji baca

Ratne traume nisu odvojeni od ekonomskih struktura kapitalizma, nego su njegove ključne komponente. Ratni veterani, *izabrana trauma* i *izabrana slava* nisu samo psihološki fenomeni, oni su sredstva društvene reprodukcije poretka, kako na nivou države, tako i u globalnom svetskom sistemu. Državni i vojni aparati, koje analiziraju Tausk, Klajn i Fanon, deluju lokalno, ali su ukorenjeni u globalnim strukturama eksploatacije. Tauskova i Klajnova psihoanalitička interpretacija dezertstva i ratne neuroze može se čitati i kao prikaz načina na koji aparat ne samo da proizvodi disciplinu, nego i patologizuje oblike individualnog otpora i to iz centra ka periferiji. *Bekstvo u bolest* – bilo „unapred” (juriš) ili „unazad” (dezertstvo) – u tom kontekstu može se shvatiti kao nesvesna forma odbijanja da se učestvuje u reprodukciji poretka, koju sistem neutralizuje premeštanjem sa političkog na medicinski plan. Fanonova analiza kolonijalne psihe proširuje ovu logiku na kolonijalne odnose, gde psihička emancipacija pojedinca postaje nemoguća bez političkog oslobođenja potlačene grupe.

Ratovi krajem 20. veka na prostoru Jugoslavije pojavljuju se kao epizode restrukturiranja globalne podele rada, pri čemu se region reintegriše u kapitalistički svetski sistem u fragmentisanom obliku, s povećanom zavisnošću od centara moći koji deluju iz jezgra. Veterani i transgeneracijska trauma ovde se mogu razumeti kao produkt „unutrašnje periferije” – slojeva društva čija je radna snaga korišćena u konfliktima koji služe geopolitičkim i ekonomskim interesima jezgra ili domaćih elita vezanih za njega. Fanonov opis kolonijalnog nasilja potvrđuje tezu da kolonijalne strukture nisu izuzetak, već osnovna funkcija sistema: jezgro održava dominaciju kombinacijom ekonomske eksploatacije i organizovanog nasilja nad periferijom. U tom svetlu, Tauskov „uticajni aparat” može se čitati kao metafora globalnog aparata interpelacije, u kojem se lokalni državni i vojni mehanizmi povezuju s nadnacionalnim strukturama – od međunarodne vojne industrije do medijskih konglomerata – kako bi oblikovali subjektivitet i održavali postojeću svetsko-sistemska hijerarhiju.

Razmatranjem Tauskovog uticaja na Nikolu Mikloša Šugara i Huga Klajna, otvara se prostor za šire razumevanje psihoanalitičke misli u konkretnijem kontekstu. Tauskovi herojski spisi postaju mesto na kojem se može promišljati ambivalentna pozicija psihoanalize. Psihoanaliza pripada aparatu, a poseduje i subverzivnu stranu unutar istog simboličkog poretka. Mehanizmi poput „bekstva unapred” i „bekstva unazad”, infantilizma, narcističke povrede, kao i fenomeni izabrane slave i izabrane traume, otkrivaju načine na koje se individualne neuroze i psihoze ukrštaju s ideološkim strukturama moći. Tausk i Klajn, svaki iz svog kliničkog ugla, pokazuju da vojni i medicinski aparat istovremeno proizvodi i lečiratne neuroze, pri čemu simptom postaje i način otpora i sredstvo

uniformu jednog aparata stoga često ne izlazi iz logike aparata kao takve, već je tek na pragu nove interpelacije. Usp. Damnjanović, S. (u tisku). *Althusser: materijalizam bez lica*.

prilagođavanja. Ferenci i Frojd dopunjuju ovu sliku uvidom da trauma, bez obzira na njen neposredni uzrok, neizbežno zahvata libidinalne i razvojne slojeve ličnosti. Fanon radikalizuje ovu tezu tvrdeći da u kolonijalnom kontekstu terapija nikada nije neutralna: oslobođenje kolektiva postaje preduslov za ozdravljenje pojedinca. Fanon nas može navesti na još jedan klasičan zaključak. Ukoliko je subjekt onemogućen da se traumatičnoj situaciji aktivno suprotstavi, utoliko će subjektivni doživljaj te situacije biti traumatičniji. Aktivno suprotstavljanje kolonizovanog poseduje terapeutsko dejstvo.

Lakanova ratna iskustva zadobijaju neočekivanu savremenost. Tokom Drugog svetskog rata posmatrao je slom vojnog i državnog aparata. Nikako nije bila reč o vojnoj inferiornosti. Naprotiv. Raspao se simbolički poredak koji organizuje identifikaciju i proizvodnju subjektivnosti unutar aparata. Vojska je za Lakana bila laboratorija u kojoj se jasno može sagledati kako vertikalne identifikacije sa ocem-vođom i horizontalne identifikacije među pripadnicima grupe proizvode subjekt spreman na poslušnost, ali i kako dolazi do paralize aparata. Propast imaga oca ne vodi automatski emancipaciji; ona često proizvodi novu idolizaciju simbola i vođstva, što fašizam ume da kapitalizuje. Upravo zato je Lakanova reinterpetacija Frojda – koja u fokus stavlja strukturu identifikacije, fantazma i želje – postala važan teorijski resurs za razumevanje kako se aparati mobilizuju i kako im se može suprotstaviti. Samo razotkrivanje njihove represije nije dovoljno, nego je potreba razgradnja fantazama koji subjekte vezuju za aparat. Povratak Tausku znači više od puke istorijske rekonstrukcije, pogotovo ukoliko vodi pokušaju razumevanja interpelacije. Aparati oblikuju želju, proizvode poslušnost i organizuju fantazme.

Literatura

Altiser, Luj. *Ideologija i državni ideološki aparat*. Loznica: Karpos, 2009.

Anonymous. "Ko je spreman za 'ćebovanje' i 'dajcovanje'? Vojni rok u Srbiji se vraća, evo šta vas čeka ako napravite ove greške." *Espreso*, 2026. <https://www.espreso.co.rs/vesti/drustvo/1588045/ko-je-spreman-za-cebovanje-i-dajcovanje-vojni-rok-u-srbiji-se-vraca-evo-sta-vas-ceka-ako-napravite-ove-greske>.

Bošan Simin, Magda, and Nevena Simin. *Zašto su ćutale? Majka i ćerka o istom ratu*. Novi Sad: Futura publikacije; Ženske studije i istraživanja, 2009.

Damnjanović, S. "Altiserovska perspektiva: medijski aparat i nasilje." *Kritika* V, no. 2 (2024): 310–329. <https://rifdt.ifdt.bg.ac.rs/handle/123456789/4039?locale-attribute=en>.

Damnjanović, S. "Kafka i Altiser o interpelaciji aparatom – od sprave za mućenje do poligrafa." In *XXI međunarodni naučni skup 'Pravnički dani – Prof. dr Slavko Carić,' Radovi*, 139–151. 2024. <https://scindeks-zbornici.ceon.rs/article.aspx?query=ISSID%26and%2649&page=7&sort=8&stype=0&backurl=%2Fissue.aspx%3Fissue%3D49>.

Deleuze, Gilles, and Félix Guattari. *Anti-Edip*. Novi Sad: Izdavačka kuća Zorana Stojanovića, 1991.

Džons, Ernst. *Život i delo Sigmunda Frojda*. Novi Sad: Matica Srpska, 1985.

Fanon, Franc. "Ovde glas Alžira." In *Sociologija revolucije*, 117–149. Beograd: Radnička štampa, 1977.

Fanon, Frantz. *Prezreni na svijetu*. Zagreb: Stvarnost, 1973.

Ferenczi, Sándor. "Taming of a Wild Horse." In *Final Contributions to the Problems and Methods of Psycho-Analysis*, edited by Michael Balint, 336–340. London: Hogarth Press, 1955.

Ferenczi, Sándor. "Two Types of War Neuroses (1916/17)." In *Further Contributions to the Theory and Technique of Psycho-Analysis*, 124–141. London: Hogarth, 1926.

Frankel, J. B. "Ferenczi's Trauma Theory." *American Journal of Psychoanalysis* 58 (1998): 41–61.

Jeftić, Miloš. "Hugo Klajn." *Teatron* 4 (December 1975): 73–80.

Klajn, Hugo. *Ratna neuroza Jugoslovena*. Beograd: Terzit, 1995.

Klajn, Hugo. *Vaspitanje sa gledišta medicinske i socijalne psihologije*. Beograd: Geca Kon, 1939.

Kühnl, Reinhard. *Oblici građanske vladavine: liberalizam, fašizam*. Beograd: Izdavački centar Komunist, 1978.

Marković-Savić, Olivera S. "Social Status of War Veterans in Serbia – Case Study." Doktorska dizertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Beogradu, Beograd, 2013. <https://doi.org/10.2298/BG20130404MARKOVICSAVIC>.

N1 Direktno Srbija, "Poljoprivrednik iz Bogatića Milan Pajić sinoć je došao u stanicu da preda oružje jer ga je, kako je kazao, policija pozvala da to uradi." 10, Ožujak, 2026. <https://archive.org/details/aqnh-6qdmcjh-re-8u-jfqd-3-hb-ln-qd-kzskcp-1-g-3k-jwjmv-wx-r-8m-lv-0-beq-8s-kvmns>

Petković, Lazar. "Psihički učinci kolonizacije ili zašto psihijatri beže iz Izraela?" *Mašina*. <https://www.masina.rs/psihicki-ucinci-kolonizacije-ili-zasto-psihijatri-beze-iz-izraela/>.

Roudinesco, Elisabeth. *Jacques Lacan: Prikaz jednog života i istorija jednog sistema mišljenja*. Beograd: Karpos, 2020.

Rouzen, Pol. *Brat životinja: Priča o Frojdu i Tausku*. Beograd: Dečije novine, 1989.

Sexton, Anna. "Introducing the Legacies and Trajectories of Trauma to the Archival Field." *Archival Science* 25, no. 3 (2024). <https://doi.org/10.1007/s10502-024-09471-9>.

Soković, Srđan. "Košare srpski Termopili." Facebook, 2025. <https://www.facebook.com/herojikosara>.

Šugar, Nikola Mikloš. *Zarazna omaška: Psihoanalitičke studije, članci i kritike 1925–1941*. Edited by Borislav Mikulić and Srđan Damnjanović. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2024.

Tausk, Viktor, *Stadij aparata: Sabrani psihoanalitički spisi (1909–1919)*, priredio i preveo Borislav Mikulić (Zagreb: autorski tiposkript, 2025).

Tausk, Viktor. "O psihologiji dezertera. 1917," u Tausk, *Stadij aparata* (rukopis).

Tausk, Viktor. *Stadij aparata: Sabrani psihoanalitički spisi (1909–1919)*. Edited and translated by Borislav Mikulić. Zagreb: autorski tiposkript, 2025.

The Lancet Regional Health – Europe. "Serbia Is in Crisis." *The Lancet Regional Health – Europe*, 2025. [https://doi.org/10.1016/S2666-7762\(25\)00205-4](https://doi.org/10.1016/S2666-7762(25)00205-4).

Volkan, Vamık. "Psychoanalytic Thoughts on International Affairs." *Filozofski Centar za Psihoanalizu II*, no. 3 (2014): 8–28.

Volkan, Vamık. *Imigranti i izbeglice: Traume, dugotrajno žalovanje, predrasude i psihologija granice*. Beograd: Klio, 2018.

Wallerstein, Immanuel. "Čitati Fanona u XXI veku." *Slobodni Filozofski*, October 1, 2024. <https://slobodnifilozofski.com/2024/10/citati-fanona-u-xxi-veku.html>.